

Käännöskoneesta performatiivisuuteen

KAISA KOSKINEN

”Olivatko Marx ja Engels väärässä”, kysyy Mikko Lahtinen *Kommunistisen manifestin* viimeisimmän suomennoksen jälkisanoissa (1890/2016). Monessa epäilemättä olivat, mutta yksi manifestin perusajatus tuntuu kestävältä: ”Kunkin historian kauden taloudellinen tuotanto ja siitä juontuva yhteiskuntarakenne muodostavat perustan tuon kauden poliittiselle ja intellektuaaliselle historialle” (mt., 61). Myös manifestin I osan kuvaus yhteiskuntarakenteesta on hätkähdyttävänkin osuva, jos sitä peilaa tämän kirjoituksen tarkastelun kohteen, käännösalan, kehitykseen viime vuosikymmenien aikana. Kaikki pysyväinen on haihtunut ilmaan, kaikki pyhä jollei häväisty niin ainakin vakavan uudelleenarvioinnin kohteena, ja kääntäjien on ollut pakko katsoa elämäntilannettaan ja alan keskinäisiä suhteita vailla harhakuvia (vrt. mt., 13). Tässä puheenvuorossa luodaan katsaus käännösalan 2000-luvun kehitykseen ja ennustetaan sen tulevaisuudennäkymiä uuden teollisen vallankumouksen, konekääntämisen, jälkeisessä maailmassa.

Kääntäminen digivallankumouksen eturintamassa

Samaan tapaan kuin monet käsiteollisuuden alat olivat 1800-luvun teollisen vallankumouksen eturintamassa, ammattimainen asiateksteihin kes-

kittyvä käännösala on vuosituhatien vaihteesta ollut yksi ensimmäisistä, joilla käsityöläisiantuntijan työhön perustuvat järjestelmät korvautuvat koneoppimisella, algoritmeilla ja digitaalisilla alustoilla. Tekoäly on jo nyt rutiininomaisesti mukana käännösprosesseissa niin ammattimaisiin käännöstyökaluihin saumattomasti kytkettyinä, asiakaskohtaisesti räätälöityinä konekäänninsovelluksina kuin kenen tahansa tavoitettavissa olevina ilmaisohjelmina, joista Google-käännin lienee tunnetuin esimerkki.

Dataistumisen myötä käännösala on myös kohdannut globaalin markkinatalouden lainalaisuudet, jotka ovat jo 2000-luvun vaihteesta alkaen parinkymmenen vuoden ajan tuottaneet käännöstyön halpuutusta ja pakkoyrittäjyyttä (ks. esim. Abdallah 2012). ”Tuotantovälineiden nopean parantamisen ja kommunikaatioyhteyksien tavattoman helpottumisen ansiosta” (Marx & Engels 2016, 14) käännösalan yrityskenttä on jakautunut yhä voimakkaammin toisaalta käännöspalveluiden hallintaan keskittyviin kansainvälisiin suuryrityksiin ja toisaalta niille käännöstyötä myyviin yksinyrittäjä-kääntäjiin. Tällaista digitaalisten alustojen kautta tapahtuvaa työtä on kansainvälisessä kirjallisuudessa kutsuttu käännösalan *uberisoitumiseksi* (Firat 2021). Firatin kyselytutkimuksessa mallin havaittiin tuottavan muun muassa epäselviä työsuhdetilanteita ja epäterveitä riippuvuussuhteita alustan tarjoajaan

sekä altistavan käännöstyöläiset toimeentuloon, työhyvinvointiin, sosiaaliturvaan, tietoturvaan ja yksityisydensuojaan liittyville riskeille.

Vaikka moni kääntäjä edelleen työskentelee suoraan käännöstyön tilaajille, on verkostomainen käännöstoimistokeskeinen toimintatapa (Abdallah 2012) nykyään vallitseva malli, jolla käännöstyö järjestetään ja yritysten monikielisyystarpeet täytetään. Julkishallinnon organisaatioilla on edelleen perinteisiä käännösyksiköitään kuukausipalkkaisine kääntäjineen, mutta niidenkin ulkoistettu käännöstoiminta noudattelee samaa rakennetta ja hyödyntää käännöstoimistojen verkostoa. Lisäksi julkishallintoa rasittaa hankintalainsäädäntö, jonka tulkinnoissa palvelun hinta on yleensä ollut painoarvoltaan ratkaiseva tekijä muun muassa laatukriteereihin nähden. Viranomaistahot ovatkin olleet merkittävässä roolissa kääntäjien palkkatason kurjistumisessa.

Alustatyön huono maine on saanut suomalaiset alan toimijat karsastamaan termiä, vaikka toimintaan liittyvät ongelmat eivät liitykään suoraan alustamalliin vaan sen soveltamistapaan. Useat suomalaisessa kontekstissa alustamaisesti toimivat yritykset ja samaan logiikkaan nojaavat käännöstoimistoportaalit voisivat toimia myös hyvinä esimerkkeinä ketterästä ja eri osapuolille reilusta toimintamallista. Pohjoismaisessa alustataloutta käsitelleessä tutkimuksessa, jossa myös käännösala oli mukana, tuli hyvin esiin se, miten käännösteollisuus noudattelee samanlaista logiikkaa kuin muut keikkatyön alustataloudet. Samoin kävi ilmi, että haastatellut kääntäjät pyrkivät irrottautumaan alustatalouden käsitteen synkstä varjosta (Nordic Council of Ministers 2020, luku 4).

Käännösälalla jo parikymmentä vuotta käynnissä ollut teknologiavetoinen murros on tehostanut käännösten uudelleenkäyttöä ja toiminnan automatisointia. Haasteeksi on muodostunut tavoitellun laatutason määrittäminen, saavuttaminen ja arviointi. Kääntäjät kokevat työn mielekkyyden vähenneen, kun olosuhteet eivät salli parhaan laatutason tuottamista (mt.; Abdallah 2012; ks. myös Sennett 2008). Asiakkaat puolestaan ovat tottuneet saamaan käännöksensä halvalla ja nopeasti. Etenkin suurimmat globaalit käännös-

palveluyritykset ovat yhä vahvemmin teknologiayrityksiä, joille ihmiskääntäjien tuottamat käännökset ovat raaka-ainetta teknologisten innovaatioiden kehittämiseen. Käännöstransaktion osapuolilla on siten hyvin erilaisia ja osin vastakkaisia toiveita ja tarpeita.

2000-luvun aikana käännösälasta on alettu puhua ensin käännösteollisuutena (*translation industry*) ja sen jälkeen kieliteollisuutena (*language industry*). Käännösmuistiohjelmat hajauttivat käännöstekstin tuottamisen usean kääntäjän kasvottomaksi yhteistoiminnaksi, joka tapahtui jaettuun käännösmuistiin tallennettujen käännösratkaisujen välityksellä, ja seuraavassa vaiheessa muistin, konekääntimen ja ihmisen yhteistyöksi.

Nyt elämme aikaa, jota moni ei uskonut koskaan tulevan: kone tuottaa käännöksiä ilman ihmisen avustusta, ja vaikka kömpelöitä käännösvirheitä syntyy, monien kielten kohdalla lopputulos on toisinaan hämmästyttävän laadukas. Käännösala ei kuitenkaan ole kriisiala, eikä ihmisen tekemä käännöstyö ole maailmasta katoamassa. Siksi on myös yleisellä tasolla kiinnostavaa katsoa sekä taaksepäin käännösteknologisen kehityksen kaarta että eteenpäin siihen, millaisena käännöstyön tulevaisuus näyttäytyy.

Ihmiskääntäjän tehtävät uuden arvioinnin kohteena

Käännösmuistit ja konekääntimet eivät ole johdannet ihmiskääntäjien massatyöttömyyteen. Sen sijaan ne saattavat pakottaa arvioimaan kääntämisen ydinprosesseja uudelleen. Käännöstiede tieteenalana rakentui 1980-luvun aikana ajatukselle, että kääntämisessä keskeistä, kiinnostavaa ja paljastavaa on nimenomaan epävastaavuus alkutekstin ja käännöksen välillä; yksinkertaistettu arkikäsite kääntämisestä puolestaan on, että kyseessä on saman sanominen toisella kielellä. Konekääntimet alkavat etenkin tietyissä taloudellisesti ja kulttuurisesti keskeisiksi nähdyissä kielipareissa (esim. englanti–espanja) tuottaa jo varsin taitavasti tällaista samuutta, mutta kone ei selitä, tiivistä tai muokkaa tekstiä kulttuurikonkstiin eikä vastaanottajan tarpeisiin, se ei sensuroi eikä korjaa alkutekstin virheitä tai puutteita,

ei uudista kieltä tai tyyliä, eikä se myöskään kerro, milloin tekstiä ei kannattaisi julkaista kohdeyleisölle ollenkaan, saati ehdota toisenlaista viestintästrategiaa tilalle.

Pyrkinessään imitoimaan ihmiskääntäjää ja tuottamaan ihmisen tekemään käännökseen vertautuvaa laatua konekääntäminen siis paradoksaalisesti nostaa esiin myös sen, millaisia ihmisen tekemiä valintoja kone ei ainakaan toistaiseksi pysty tekemään. Ne edellyttävät sellaista kontekstualisoivaa tietoa ja eettistä ja esteettistä harkintaa, jota ei ainakaan vielä osata tekoälyjärjestelmiin koodata ja jota ei kone osaa vielä omin päin oppia. Lopputulena näyttää olevan eräänlainen käännöstyön renessanssi. Konekääntämisen rinnalla on nousussa leikkisä, taiteellinen, palkkatyön reunaehtoja uhmaava performatiivinen kääntäminen. Performatiivisuudella tarkoitetaan tässä sekä austinilaista lausumaa, jolla tehdään jotakin (kääntäjän positioksi on perinteisesti ajateltu muiden puhetekojen välittäminen, ei omien tuottaminen), että toimintamallia, jossa käännös on ”esityksellinen” ja ottaa luovia, taiteellisia tai omaa merkitystä kantavia rooleja sen sijaan että asettuisi (vain) instrumentaaliseen apuvälineen asemaan. Kun ammattimaisen käännöstyön asiateksteihin painottuva tekstimassa on yhä teollisemmin tuotettua, alkaa kaikki muunlainen kääntäminen erottua aiempaa selkeämmin: kääntäminen, jonka kautta ihmiset hoitavat viestintätarpeitaan ja ilmaisevat itseään maailmassa, jossa monikielisyys ja kielten välinen liike on luonteva osa elämää.

Automatisoitu käännösteollisuus on muovattu tuottamaan tasapaksua keskivertolaatua. Ammattikääntäjien eetoksena on puolestaan vuosikymmenet ollut huomaamattomuus. On totuttu ajattelemaan, että käännös, jota ei käännökseksi tunnusteta, on onnistunut. Konekääntämisen epäonnistumiset ovat tuottaneet hilpeitä meemejä mutta samalla näyttäneet, että käännösvirheessä voi piillä karnevalistista vetoa (Koskinen 2020, 138). Samalla on alkanut kirkastua, mikä voi parhaimmillaan olla osaavan ihmiskääntäjän luova panos elävöittävään kulttuurielämykseen tai vaikkapa onnistuneeseen ja luottamusta herättävään lääkärikäyntiin.

Performatiivisen kääntämisen signaaleja

Oma tuntumani on, että kääntäjä ja tulkkeja on alettu viime aikoina huomioida ja arvostaa entistä enemmän. Erityisen näkyvää tämä kulttuurin muutos on kulttuurialoilla, joille performatiivisuuden ajatus on luonteva. Kyse ei ole vain siitä, miten muutos on alkanut näkyä esimerkiksi kulttuurisivujen käännöskirjallisuuden arvioissa ja kääntäjien henkilöhaastatteluissa. Kiinnostavia ovat signaalit siitä, että ymmärrys kääntämisen roolista ja tehtävästä osana taiteellista kokonaisuutta ja liikkeessä. Tuore esimerkki on Savonlinnan oopperajuhlilta: kriitikko Samuli Tiikkaja (HS 28.7.2022) nostaa tekstittäjän osuuden esiin hyvin positiivisessa valossa nimenomaan siksi, että kääntäjän oivaltavat ratkaisut tuovat esitykseen oman kerrostumansa: ”Eryitysmaininnan ansaitsevat myös Laura Vierimaan hauskat oivalukset tekstilaitteen suomenkielisillä riveillä, jotka tuovat lisätason lavan tapahtumille.”

Myös kääntämisen tutkijat ovat osa tätä muutosta: viime vuosina on julkaistu useita pohdintoja siitä, mitä kaikkea kääntäminen voisi olla ja millaisia ovat tulevaisuuden käännöstieteen tutkimuskohteet. Katseet ovat 2000-luvun mittaan kiinnittyneet vapaaehtoisuuskääntämiseen erilaisissa yhteisöissä (esim. piratoitua mangaa kääntävät nettiyhteisöt), eri ammattien sisällä tapahtuvaan ”paraprofessionaaliin” kääntämiseen (esim. monikansallisten yritysten henkilöstöpalveluisissa), intersemioottisiin käännöstilanteisiin (esim. kuvailutulkkaus) ja jopa lajienväliseen kääntämiseen (ihmisen ja muiden eläinten kommunikaatiosta aina siihen, miten kasvit viestivät toisilleen). Myös tieteellisen tuotannon rakenteet ovat liikkeessä, eikä vielä selvästi näy, mihin asentoon ala asettuu tai asettuuko se enää lainkaan.

Itse keräsin melko perinteistä käännöstieteellistä aineistoa monikielisyystutkimuksesta ja kääntämisestä Lahden runomaratoniin vuonna 2016. Esitykset tarjosivat näkymiä erilaisiin tapoihin ymmärtää kääntäminen. Vain yksi päivän esityksistä oli yksikielisesti suomenkielinen ja vain yksi perinteiseen käännösrunouden lausuntatraditioon mainitsematta alkutekstiä tai kääntäjää. Kaikkia

muissa esityksissä kohtasi ainakin kaksi kieltä tavoilla, joita voidaan pitää performatiivisuuden ja kääntämiskäsitusten kannalta kiinnostavina (ks. Koskinen 2020, 130–134). Esityksissä käännökset – ja lavalla esiintyneet kääntäjät – saivat itsenäistä elintilaa merkityksen tuottamiseen. Siinä missä yllä mainittu oopperakriitikko puhui lisätason tuottamisesta, Runomaratonin esityksissä käännösten voi kuvata heittäneen runotekstilte eräänlaisen sivuvalon ja valottaneen niitä uudesta suunnasta.

Sivuvalo ei ole vain metafora. Runomaratonin esityksistä kaksi tuli monikielistä sanataidetta edistävän Sivuväly-yhteisön piiristä. Sivuvälön manifesti asemoi kääntämisen uudella tavalla sekä tarpeelliseksi että ylittämistään vaativaksi:

We reflect about the meaning of translating Finnish, about the implications of using Russian or Spanish, yet we understand poetry to be something beyond the confines of language. On the ruins of utopia and avantgarde, we build new breathing spaces. (Sivuväly platform n.d.)

Kääntämisen painolastina on työn mekaanisuuden mielikuva. Mutta sen performatiivinen, leikkilinen ja luova ydin toteutuu niissä ilmavissa ja hengittävässä välitiloissa, joita eri kielille verbali-soitujen sanataideteosten väliin jää.

Kääntämisen ydinolemuksiksi on (viime vuosikymmeninä, länsimaissa) nähty toissijaisuus ja toisteisuus. Konekääntämisen idea rakentuu tämän ajatuksen ympärille: alkuteksti verbali-soidaan toisella kielellä kokonaisuudessaan, segmentti segmentiltä, mahdollisimman hyvää (ihmiskääntäjän tasoista) vastaavuutta tavoitellen. Lisäksi toisteisuus ulottuu myös siihen aiempien käännösten tekstidataan, josta käännin louhii tilastollisesti todennäköisimpiä tekstivastineita eli toistaa sitä, mitä on jo aiemmin käännetty, tai tarkemmin sanottuna toistaa sen keskimääräisimpiä ja rutiininomaisimpia käännösratkaisuja.

Parhailta kääntimillä päästään usein ”ihan hyvään” lopputulokseen, joka täyttää monia arkisia tietotarpeita. Tämä ei ole vähäinen saavutus, ja on syytä arvostaa sitä monikielisten viestintätilanteiden demokratisoitumista, jota kaikkien

saatavilla olevat ilmaiskäännösohjelmat tuottavat (ks. Nurminen 2021). Äärimmillen vietynä kääntämisen mekaanisuuden idea näyttää kuitenkin samaan aikaan vahvistavan vastakkaista kääntämisen ideaa: siinä tartutaan ikuisen kysymyksen käännöksen väistämättömästä epävastaavuudesta. Performatiivinen kääntäminen on usein luonut huolta käännöksen epäluotettavuudesta ja kääntäjän mahdollisesta petturuudesta, mutta viimeaikaisissa kulttuurikeskusteluissa kääntäjän ja käännöksen taiteellinen lisäarvo on näyttänyt syntyvän juuri omintakeisuudesta, omaäänisyydestä ja rohkeudesta.

Kohti uusia käännösalan tuotantorakenteita

Viime vuosisadan kääntäjäyttä voidaan kuvaila käsityöläisydeksi (*craftsmanship*; ks. Sennett 2008). Teollistuminen näytti pitkään johtavan siihen, että ammattilypeyteen ja korkeaan laatutasoon nojaava käsityöläisasenne joutuu väistymään. Viime aikoina on alettu puhua myös siitä, miten tekoäly vie ihmisiltä vähin erin yhä useampia ammatteja ja kääntäminen on listalla kärkijoukossa (esim. Tegmark 2017, 53). Toistaiseksi globaali käännösala on vain kasvanut konekääntämisen lisääntymisen myötä, ja huhut ihmiskääntäjän kuolemasta ovat ennenaikaisia. Lisäksi väitän, että tekoälyyn nojaavan käännösteollisuuden rinnalla kuplii myös uudenlainen, ihmisen (ja miksei koneenkin) luovuuteen ja vapauteen uskova käännöskulttuuri, jossa käännösten ei tarvitse olla saatavilla yhdellä napinpainalluksella eikä tärkeintä ole byrokraattinen vastaavuus. Tekoäly ei ehkä vain kirkasta sitä, mitä kone voi tehdä ihmistä tehokkaammin, vaan myös sitä, mikä on ihmiselle erityistä (Sennett 2008, 83). Kyse ei ehkä ole ollenkaan nollasummapelistä, jossa toisen voitto on toisen tappio.

Olen tietoinen siitä, että yllä kuvattu kehityskulku, jossa tekoäly ottaa vähin erin yhä itsenäisemmin hoitaakseen rutiininomaisen, tekstisisällöistä informoivan kääntämisen ja jossa ihmiselle jää kieltenvälisen siirtymien luova ja leikkisä puoli, edustaa teknologiaoptimistista ja ehkä utopististakin tulevaisuudenkuvaa. Käännösala on

kuitenkin yksi niistä aloista, joilla tekoälyyn pohjautuva murros on pisimmällä ja viitteitä juuri tällaiseen suuntaan on näkyvissä. Jos palataan alussa mainittuun Marxin ajatukseen siitä, että kunkin ajan taloudellinen tuotanto määrittää yhteiskunnan rakenteita, voidaan hahmotella teknologisetaloudellisen kehityksen kaari, jossa käsityöläiset on pakotettu muokkautumaan teollisesti toimivan, globaalin toimintamallin mukaisiksi yksinyrittäjiksi, mutta saman kehityksen seuraava vaihe ehkä palauttaa heidät, tai osan heistä, jälleen käsityöläismalliin, tällä kertaa taidealojen tuotantologiikan piiriin.

Taiteenkaan tuotanto-olot eivät ole ikuisia tai pysyviä, vaan kukin aikakausi ja kunkin aikakauden toimijat osallistuvat itse tuon aikakauden taloudellisen tuotannon ja muun toiminnan muovaamiseen. Kääntämisen mekaanisuus tai performatiivisuus, samoin kuin käännettävyyden tulkittavuus, on meidän kaikkien käsissä. Voimme itse vaikuttaa siihen, mitkä impulssit ja hiljaiset signaalit vahvistuvat ja mitkä vaimenevat. ■

KAISA KOSKINEN on käännettieteen professori Tampereen yliopistossa.

KIRJALLISUUS

- Abdallah, Kristiina (2012) *Translators in production networks: Reflections on agency, quality and ethics*. Väitöskirja. Itä-Suomen yliopisto, Joensuu.
- Firat, Gökhan (2021) "Uberization of translation. Impacts on working conditions". *The Journal of Internationalization and Localization*, 8:1, 48–75. DOI <https://doi.org/10.1075/jial.20006.fir>
- Koskinen, Kaisa (2020) *Translation and Affect*. John Benjamins, Amsterdam & New York.
- Marx, Karl ja Friedrich Engels (1890/2016) *Kommunistinen manifesti*. Suom. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere.
- Nordic Council of Ministers (2020) *Platform work in the Nordic models: Issues, cases and responses*. Pohjoismainen ministerineuvosto. <https://pub.norden.org/temanord2020-513/#25173> Viitattu 30.7.2022.
- Nurminen, Mary (2021) *Investigating the Influence of Context in the Use and Reception of Raw Machine Translation*. Väitöskirja. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Sennett, Richard (2008) *The Craftsman*. Penguin Books.
- Sivuvalo Platform. "Manifesto". <https://sivuvalo.com/about/> Viitattu 1.8.2022.
- Tegmark, Max (2017) *Life 3.0. Being human in the age of Artificial Intelligence*. Penguin Books.
- Tiikkaja, Samuli (2022) "Harlekiinissa koheletaan ja Gianni Schicchi on puhdaslinjainen komedia – silti ne muodostavat toimivan teosparin". Ooppera-arvostelu. *Helsingin Sanomat* 28.7.2022. <https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000008956583.html> Viitattu 1.8.2022.